

Szabari Antónia

A fa mint társ és hiánypótló

*A prosopopeia Krúdy Gyula „Szindbád elmegy deszkát árulni”
című novellájában*

Árulni és venni: két ellentétes irányú cselekvés. Az ember és a tárgy kapcsolatában az utóbbi megszerzésre, birtoklásra utal, az előbbi pedig – persze csak ha eltekintünk a polgári társadalom nyereségorientált logikájától – a tárgy elvesztésére. Krúdy Gyula világát éppen az határozza meg, hogy elutasítja a „kapitalizmus” logikáját, a görölökkel, reggelitornával és mindennemű haszonelvű filozófiával egyetemben. Veszteségként értendő tehát az áruba bocsátás, a „deszka árulásának” gesztusa. Annál is inkább, ha a kifejezés később kifejtett figurális jelentésére gondolunk: „... fiatalon elhatároztam, mint vidékünkön tréfásan mondogatják: felcsapok deszkakereskedőnek a másvilágon, azaz meghalok.”¹

A hiánynak és a birtoklásnak ez az oppozíciója van jelen a novella legelső soraiban. Míg a főcím kijelenti, hogy „Szindbád elmegy deszkát árulni”, addig az első alcím a következő kérdést teszi fel: „Hol vette a fát?” Az alcím logikáját követve a narrátor, ezúttal maga a nagy elbeszélő arról beszél, hogyan tartotta meg azt a jó szokását, hogy télire hasábban vegye a tűzfát. Az adás és vétel ellentétes fogalmainak ilyen módon való egymás mellé rendelése kizárja, hogy az olvasó egyértelmű következtetéseket vonjon le a főhős állapotáról (vesz vagy elad, illetőleg birtoklás vagy hiány jellemző rá), olyan elbizonytalanítást célzó retorika, amely általában jellemző az író novelláira. Ha egy általánosabb témát nézünk, például Szindbádnak a nőkhöz való viszonyát, akkor ugyanezt a bizonytalanságot találjuk.

Ugyanis Szindbád kapcsolata a nőkhöz hasonló belső ellentmondást rejt. Egyrészt Szindbád minden nőt elhagy előbb vagy utóbb. Egy (át)utazó könnyedségével siklik át a kapcsolatokon, és magyarázkodás nélkül távozik, mikor itt az ideje:

¹ KRÚDY Gyula: Szindbád. Bp., 1975. 566. A továbbiakban a zárójelben található oldalszámok erre a kötetre vonatkoznak.

„...Egyformán nyúlt a tearózsa után és az útszéli bogáncsért, és reggelre elfelejtette a neveket – elfelejtette hangjukat, amelybe szinte az egész életüket öntötték –, elfelejtette végtelen önfeláldozásukat, a veszélyeket amelyeknek magukat alávetették, és különös, drága esküvésüket...

– Holnap újra látjuk egymást – mondták, holott Szindbád már becsomagolt az utazásra.”(10)

Ha azonban csak ennyiből állna a hajós kapcsolata a nőekkel, akkor nem lenne több egyszerű szoknyavadásznál, történeteit pedig legfeljebb más szoknyavadászoknak mesélhetné. Ha kapcsolatainak históriája pusztán egyszerű odébbállások története volna, akkor a Szindbád-novellák egészét jellemző magány, hiány és nélkülözés – mégpedig magány a társaságban, hiány és nélkülözés a jólétben és kényelemben – helyett teljességet, szabadságot és autonómiát találna az olvasó. A hajós helyzetét azonban az előbbiek és nem az utóbbiak jellemzik. Ennek oka, hogy nemcsak Szindbád hagyja el a nőket, de közben a nők is elhagyják Szindbádot: „...Szindbád nem tért vissza, mert számontartotta az elhagyott nőket, hogy kivel csalták meg távozása után. A fájdalom és a mindig keserűséggel jelentkező csalódás visszatartotta, hogy bármikor megtudta volna bocsátani a nők bebizonyított hűtlenségét.”(12)

A szituáció paradox, hiszen az elhagyott hölgyeken csak abban az esetben lenne számonkérhető az utólagos megcsalás, ha az elhagyás nem lenne komoly, ha Szindbád legalább a ragaszkodás legkisebb fokát mutatná a nőkhez, vagy fontolgatná a visszatérés, az újrakezdés lehetőségét. Erről azonban szó sincs, Szindbád amnéziája könyörtelenül kiterjed mindenre, és a hajósnek a legkevésbé sem áll szándékában visszatérni. A teljes felejtést követő hasonlóan könyörtelen számontartás tehát az egyetlen jele annak, hogy az elhagyások egyike sem végleges, azaz nem jelöli a hajós és a nők összetartozásának végét. Ebben az esetben Szindbád örökös vándorlása nem pusztán azt jelenti, hogy egy nő mellett sem tart ki, hanem azt is, hogy egy nőt sem képes elhagyni, egyetlen kapcsolatból sem lép ki soha. Az elhagyás tehát nem a szoknyavadász szabadságát hozza számára, hanem azt a fájdalommal és keserűséggel járó köztes állapotot, amelyben soha nem birtokolhat egy nőt, egy társat, de soha nem is hagyhatja el, ezzel pontot téve a kapcsolatra, és ezért soha nem szabadulhat meg a nem birtoklás fájdalmától. A Szindbád-történetek egy sor ilyen paradox elhagyást-megcsalást mesélnek el. Ezeknek a történeteknek sorából két szempontból válik ki a „Szindbád elmegy deszkát árulni”.

Kiválik egyrészt azért, mert a novella tárgya nem a hajós „szerelmes-asszonyos” dolgai, hanem olyan „praktikus, reális életet szolgáló ügyek”, mint a téli tüzelő beszerzése, tárolása és felhasználása. Kiválik másrészt azért is, mert a novellában az utazással szemben az otthonmaradás, az elvesztéssel szemben pedig a birtoklás a domináns. A fehér porcelánkályha, amely mellett téli estéken kényelmesen melegedni lehet, olyan melegséget látszik a történetbe vinni, amely némiképp kompenzálja a különben mindig magányos utast azokért a veszteségekért, amelyeket a „szerelmes-asszonyos” történetek során kell elszenvednie. A fa azt az állandóságot képviseli a Szindbád-történetekben, amelyet egyik nő sem. Olyan pont, amely ha változik is, akkor azt ciklikusan teszi: a kis fa felcseperedik, kivágják, felaprítják, boglyába rakják, majd eltüzelik – egyformán minden esztendőben. Ennek a változásnak folyamodványa az az ismétlődés (újbolí összetalálkozás), amely során a tűzifa minden télen megjelenik Szindbád fehér porcelánkályhájában: „...a porcelánkályha körül (amelyen szarvas és vadász figurája is volt, hogy el ne felejtsem) valóban megtelt a fűszerekkel azokkal az akácfadarabokkal, amelyeket úgy szeretek nézegetni, mintha mindegyik egy-egy darabja volna ifjúságomnak. Igen, ez akác, bizonyára találkoztam vele valahol azokon az országutakon, amelyeket életemben bejártam.”(562)

A fenti idézetből kitetszik, hogy az akácfa mint biztonságot jelentő állandóan jelenik meg a hajós változó életének minden egyes szakaszában, mintegy kitöltve az előző idézetben „fájdalom és keserűséggel jelentkező csalódással” járó vándorélet űrjeit. A kézbevevés, megnézés és megszagolás művelete tovább erősíti az akácfához kapcsolódó állandóságot, biztonság és meglét érzetét. Bár az az idő régen elmúlt már – meséli tovább Szindbád –, amikor a bajuszát pödörte, vagy Málcsi után járt lóháton, de a fadarab, amely az elveszített múltat felidézi, még mindig megvan és jelen van, kézzelfoghatóan, láthatóan és olyan biztos közelségben, hogy még a szagát is lehet érezni (562).

Mi az a textuális funkció, amely lehetővé teszi, hogy a tűzifa ilyen hiánypótló szerepet töltsön be a novellában? A fa metaforája (legyen akár élő akácfa, felaprítandó tűzifa, boglya stb.) megszemélyesítés. Szindbád úgy tölti el idejét kedvenc akácfájával, mint egy régi jó baráttal, akivel élete során már számtalanszor összehozta a sors. A tűzifák közül az akácfa a legjobb társ, mert a fűlnek jólesően „duruzsol” a kályhában, ellentétben a „dadogó” szilvafával és a „sóhajtó” eperfával. A tűzifából összerakott boglya emberi tulajdonságokat vesz fel: rövid, de teljes életet él az

udvarban. A hó leestével, mintegy szőrös sipkát húzó öregember „fehér koszorút rak a fejére”. (561) Egyaránt társává válik a ház lakóinak és a kerti cinkének, és amikor „meghal” (a „boglya összedőlésekor”) Szindbád mélabút érez.

A megszemélyesítés, prosopopeia, nem más, mint az, hogy névvel, hanggal és élőkre jellemző tulajdonságokkal látjuk el azt, ami élettelen (például egy darab fát). Az élettelen tárgy így metonimikusan helyettesíti mindazt, ami hiányzó vagy halott, például a fa esetében a megszemélyesítés elválaszthatatlanná válik a halál és az eltűnés fogalmaitól. A megszemélyesítés révén a másik (társ, kedves tárgy stb.) halálát, elmúlt dolgok hiányát lehet pótolni. A megszemélyesítés tehát a felidézés, történetmondás, emlékezés figurális megfelelője. Ha az akácfa azon a szimbolikus úton helyezkedik el, amely visszavezet az elveszített múltba, akkor a megszemélyesítés olyan nyelvi jelölőt kínál a történetmondónak, amely nemcsak metonimikusan behelyettesíthető az elmúlt események helyett, hanem azokat egyúttal fel is idézi, életre is kelti: „... az a teendő, hogy akácfák életútját vedd szemügyre, azon a tájon, amerre jártál valaha, és az akácokkal barátkozzál. Ez az út elvezet ifjúságodba, esetleg gyermekkorodba, mert az útnak nincs sorompója visszafelé haladva, akármilyen messzire visszamehetsz azon az úton amelyet már megtettél (csak a jövő felé vezető utat zárják el a sorompó őrői). Akármilyen mélyre mehetsz vissza az életben bejárt úton, mindenütt találsz elmaradt ismerősöket, vámőröket, ott megállott halottakat és akácfákat, amelyek hosszú-hosszú sorban kísérték el idáig az úton, amíg idejutottál a magányos szobába.” (564–5)

Az a tény, hogy akármilyen messzire visszatérhet az utazó a múltjába az akácfa segítségével, a teljesség – vagy ahogyan Szindbád valamivel korábban mondja, a „gazdagság” – korlátlan érzetét kelti. (562) Az akácfa életre kelteni/pótolni látszik a gyermekkor és az ifjúság halott/elveszített értékeit. A felsorolásban egyenrangúként szerepel az elmaradt ismerősökkel és halottakkal, mintegy kitöltve azok megüresedett helyét.

Nemcsak pótolja a fa az elveszített múltat, melegségével kitöltve annak űrjét, ugyanakkor ki is szorítja azt az elbeszélő életéből. Mintha a fa nem pusztán betöltené az űrt, de létre is hozná. Még hozzá azáltal, hogy olyan önmagában üres kísérőjévé válik Szindbádnak, aki mást nem hagy hozzáférni, hozzá tartozni. Az akácfák szegélyezte szimbolikus út, amely a gyerek- és ifjúkorba vezet vissza, az időben előre haladva a „magányos

szobába” juttatja Szindbádöt. Hasonlóképpen megtudjuk, az akác a „hosszú magányos estéken” tud igazán duruzsolni. Ilyen estéken Szindbád nem jár el otthonról borkimérésekben vagy lányos házaknál mások társaságát élvezni, hanem inkább egyedül tölti az estét. A fa nem pusztán néhány csinos fiatal lány vagy borozgató barát társaságától fosztja meg, hanem a magánynak egy sokkal inkább alapvető-kikerülhetetlenebb fokára kárhoztatja: „En a tüzelést sohasem bíztam cselédre vagy bármely idegenre, mint ahogy okos ember maga önti pohárba a borát, maga vall szerelmet a kiválasztott hölgynek, nem pedig kérő útján. És ugyancsak magányosan hal meg, hogy senkinek alkalmatlanságot ne csináljon.”(563)

Olyan, általában társas cselekvések, mint a borozgatás és a szerelem megvallása is magányos cselekvésekké módosulnak a magányos téli tüzelés és a magányos halál kontextusában. A fa *prosopopeiája* is az elbizonytalanítás retorikájának egyik eleme tehát, amely egyszerre tölt be ürt és, azáltal, hogy ezt az ürt betölti (amely időközben a másik, a szerelmes vagy borozgató társ helyévé vált), létre is hoz egy másikat, mivel semmiféle társat nem enged Szindbád életébe. A fa paradox szerepe az, hogy míg egyfelől Szindbádnak szüksége van rá, mint olyan megszemélyesített társra, amely elkerülhetetlen veszteségeiért pótolja, addig másfelől maga a fa rója ki rá azokat a veszteségeket, amelyeket pótol és kompenzál.

A felidézésnek, életre keltésnek egy sajátos esete a régi kéz felidezésének rejtelmes története. Az égő akác nemcsak elveszített társakat, kezüket dörzsölő vendégeket idéz meg a múltból, hanem egy olyan kezet is, amelynek a gazdája távol marad. Miért képes az akácfa mágikus duruzsolása megidézni a múltból a kezet? A kéz életre hívása összefüggésben van az akác „halálával”: egyrészt akkor jelenik meg a kéz, amikor az akác utolsót lobban a kályhában, másrészt az akác egy hajdani öngyilkossági kísérletére emlékezteti Szindbádöt. Tavasszal történt, amikor az akácnak „éppen virágzási ideje volt, amely időpontról mindenki jól tudja, hogy legveszedelmesebb az akác életében. Megbolondul ő maga, de megbolondít másokat is.”(566)

A kapcsolat így abban lelhető fel, hogy a kéz gazdája az a német kisasszony, aki annakidején elvágta a magát az akácára felakasztó Szindbád nadrágszíját. A kapcsolat az akácfa és a kéz között világos, mégis megmarad az a kérdés, hogy miért csak a kéz elevenedik meg a prosopopeia mágikus figurális ereje által, hol marad tulajdonosa, a német kisasszony?